

НЯКОИ КУМАНСКИ ИМЕНА И НАЗВАНИЯ ОТ ВРЕМЕТО НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

автор: Живко Войников

Статията е написана и изнесена като доклад на научната конференция «България, българите и светът. Владетел държава и църква в Средновековните Балкани». Международна научна конференция в чест на 60-годишнина на проф. д-р Пламен Павлов, 26-28. 10. 2018 г., Велико Търново.

Куманската тема заема важно място в научните търсения на проф. Пламен Павлов. Тюркският народ на куманите има голямо значение за възстановяването на Второто Българско царство. И трите български династии, управлявали България по време на второто царство са от кумански произход, както и част от българската аристокрация в тази епоха.

Първото сигурно споменаване на етнонима **кипчак**, което е синонимно название на куманите, е около 750 г. в каменен надпис на уйгурския владетел Моян-чур (Елтериш Билге каган), който споменава че уйгурите били 50 години под зависимост от народа **къбчак**.

В арабските източници кипчаките, първо се съобщават от Ибн Хордадбех, в средата на IX в. сред племената, съседни на турфанските уйгури (държавата Кочо), а Махмуд Кашгари посочва «местността на кифчаките» близо до Кашгар.

Археологическата изява на кипчаките в IX – X в. е сросткинската археологическа култура. Тя обхваща земите около гр. Томск, поречието на р. Об и Об-Иртишкото междуречие. Формира се с миграциите на кипчакските и другите тюркски племена, асимилирали по-старите местните угросамодийски и източноирански

(късносарматски) племена. При анализа на погребалния обряд се обособяват два компонента – погребения с коне, проследяващи се сред тюркските племена, потомци на племенната общност «теле» и единични погребения, без съпътстващо животно, характерни за местните традиции. Различията в количеството на тези компоненти, определят локалните варианти в развитието на сросткинската култура. В нейното развитие се очертават три хронологически етапа: VII - IX в., IX - X в. и XI - XIII в. При проследяване еволюцията на археологичните находки се вижда, че тя постоянно се изменя, в резултат на постоянния приток на номадско тюркоезично население към лесостепната зона около р. Об, което от своя страна води до постепенното придвижване на нейните носители в западна посока. По археологическите материали, разпространението на кипчакската общност (Дешт-и Кипчак) в IX – XIV в., се наблюдава на територията на Казахстан, Урал, Западен Сибир и Източна Европа. (1)

Около 766 г. кипчаките племена укрепват и заемат пасищата между езерата Зайсан и Балхаш, като изместват оттам карлуките. Карлуките, отслабени от войната с уйгурите, мигрират в Седморечието, където покоряват остатъците на тюрешите.

В IX в. Кипчакския племенен съюз граничи с държавата на Караханидите на юг и уйгурите на изток до Турфан.

На север, кипчакските племена се разпространяват приблизително до линията от съвр. градове Омск-Новосибирск-Томск, на изток стига до Седморечието, а на запад постепенно преминават Волга и се приближават до черноморските степи. Големият

приток от кипчакско население води до пълното тюркизиране на Волжка България, много преди монголо-татарското нашествие. Интересен факт показващ започналата тюркизация и кипчакизация на волжките българи, дава Татищев: В 1183 г. владимирският княз Всеволод, преди похода срещу волжките българи съобщил на киевския княз Святослав II: «Половците не желаят да участват в похода, защото те с българите са от един език и род».

В своя труд «Таба-и-ал-хайаван» Шараф Ал Заман Тахир Марвази, описва тези преселения: «Сред тюрките има група племена, които се наричат **кун**. Те са дошли от земите на Китай, бягайки от китайския хан. Част от кун са християни-неисториани. Напуснали са своите области заради пренаселване и недостиг на пасища. От родните им земи ги изместил народ именуващ се **кай (уранхай, древномонголски народ, част от кумосите или кимаците)**, който е по-силен и по-многочислен от тях. Тогава куните се преселили в земите на **шарите (сирите)**, а шарите отишли в земята на **тюркмените**. Те пък се преселили в източните земи на **гузите**, а гузите се преселили в земите на **печенегите**, до бреговете на Арменското море». Названието кимаки, може да се свърже с китайското название на народа **кумоси** (Kùmòxī) 庫莫奚, в ранносредновековен китайски k^hu^H-mak-yei. Китайците ги смятат за част от «източните варвари» или прамонголите дунху или сяньби и ухуани. И тяхната миграция на запад, е увлякла кипчакските племена.

Сирите са мигрирали с куманите, тъй като в половецките владения се среща и топонима **Шарукан** – град на Змея, отъждествяван със Змиев в Подонието. Съотв. в унгарски sárkány – дракон, в алтайските езици *sāfV-gan – вид риба, голяма риба, в пратюркски воден дракон, в угрофински *särkä – вид риба. (Старостин)

Неслучайно тези събития се смятат за «ново велико преселение на народите», всъщност то е поредното.

До днес етнонимът кумани, под формата **кумандинци** се е съхранил при една малка тюркская племенна група в планината Алтай, и сред **кумиките** в Източен Кавказ.

По въпроса за произходът на етнонимът **кумани/кипчаки** е писано много. Обикновено се посочват различни вторични народни етимологии, напр. от тюрк. quba – жълт, откъдето и славянското (руско) половцы, латинското фалони, също от qum – пясък, прен. смисъл жълт, жълтокос, или от тюрк. qıvçaq – удачлив, с добър късмет.

Смятам, че етимологията е свързана с прамонголското *küyün / *kümün, в писмен монг. күтүн, средновеков. монг. gu'un, komon, kumnət, kuw(u)n, съвр. монг. хүн / күн (мн.ч. күтүн), халха-монг. хүн (мн.ч. хүмүс), хөмүн, бурятски хүн, калмикски күн, күмүр – човек, в манджурски хунчихин – родственик, чувашки хунь, хуньё – тъст, свекър, роднина от страна на съпругата, корейски gunjung, японски gunshū – тълпа, корейски, японски gun – група, күни – страна, древнотюрк. elgün – народ, праалтайски *kiüne – човек, народ, което е древна урало-алтайска дума, в прауралски *kojmV, *koje, селкупски kum, кур, манси kum, hum, kuj, хuj, унгарски hím, удмуртски kum, коми komi, хантски ku, kuj, саамски kuj, ненецки хājūrā – хора, човек. (2), (3) Във формирането на куманите-кипчаки взема участие и солиден угро-самодийски субстрат.

В 1070 г. куманите за пръв път се спущат по Дунав и нападат граничната унгарска област Бихар. Те се типични номади скотовъдци, и започват да заселват и на юг от Дунав, но основните им поселения са на север от реката, където поглъщат остатъците от сродните им печенегите и узи. Така стават господари на земите между Карпатите и Дунав за почти 200 години.

През X в., Константин Багренородни посочва името на тази територия като Пацинакия – земя на печенегите, а от XI до XIII в. в унгарските документи тя се нарича Кумания.

Периметърът на тяхното сезонно номадско скотовъдство е още по-голям. През зимата са минавали на юг от Дунав, а през лятото се оттегляли на север към Карпатите.

В 1078 г. куманите минава Дунав и воюват с Византия, като достигат до Адрианопол. Нападението им предизвиква въстанието на павликянина Лека в Пловдив и на българина Добромир в Месемврия.

В 1087 г. кумани, печенеги и унгарци извършват съвместно нападение срещу Византия. Тогава българинът Сеслав използвайки куманите вдига бунт в Дръстър.

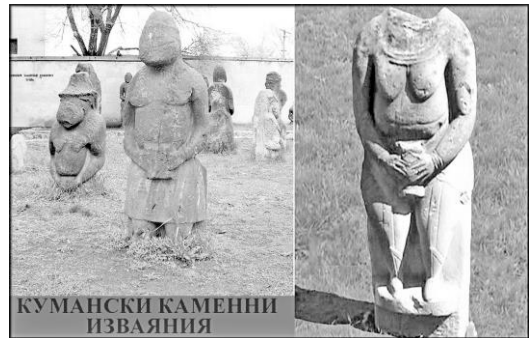
В 1088 г. печенежкият вожд Татуш извиква куманите за съвместен поход срещу Византия, но възникват противоречия по подялбата на пляката. Византийският император Алексей Комнин използва неразбориите и настройва куманите срещу печенегите.

В 1091 г. куманите минават на византийска страна и разгромяват окончателно печенегите, в битката при Левунион близо до устието на р. Марица при Енос. Византийците заселват пленените печенези в българските земи, които се разтварят в българския етнос. Основните печенежки заселвания са в Североизточна България, Добруджа (вкл. Северна), отчасти и в Западна България, Софийско, по поречието на Дунав и в Мъгленско в Южна Македония.

В 1094 г. куманите водени от вождовете Тугоркан и Боняк, са разбити от ромеите край Адрианопол, а после и при изтеглянето им през проходите на Източна Стара планина, византийците пленили повече от 3000 души, които заселили в българските земи, в Софийско и Нишко, като военни колонисти (стратиоти).

Около 1106 г. друга голяма група кумани, прогонена от Киевска Русия, се преселва в района на Плиска-Преслав. От тях са останали т.нар. «каменни баби», каменни надгробни статуи (в рускоезичната литература се наричат «изваяния», схематично изобразяващи хора и от двата пола, паметници типични за куманите), които в миналото по погрешка се преписваха на Аспаруховите българи!

Също голяма група кумани се установяват в Мъгленското поле, там, където век по-рано били заселени т.нар. мъгленски печенези. Няколко интересни грамоти от архива на светогорската лавра «Св. Атанасий» от края на XII в. свидетелстват за спор на манастира със «стратиотите кумани» за земи, обработвани от селяни-парици, които куманите самоволно отнели от монасите и не желаели да върнат на законния собственик. В една от грамотите, се четат имената на някои от куманските «войници»: Тарци, Валцандар, Таптук, Асен и др., както и формата «Команопулос», или кумански потомци, т.е. това са поне второ поколение кумани по онези места. Присъствието на кумани сред българите в Македония още във времето на византийското владичество личи и от писмата на охридския архиепископ Димитър Хоматиан (XIII в.), където срещаме фамилните имена «Коман» и «Коману». (4)

В 1114-1118 г. куманите многократно плякосват граничните византийски предели. А в 1122-23 г., нова група от печенеги, торки (узи) и берендеи (от древнотюрк. berdin, beridänjän – десен, южен¹), са прогонени от руският велик княз Владимир Мономах и се заселват в българските земи. Напр. от берендеите е останало названието на с. Беренде до гр. София. В Румъния като топоним или имена на села Беренде се среща основно в областта Телеорман. Берендей се среща и като фамилно румънско име.

¹ Древнотюркският словарь. Ленинград, 1969 г., стр. 95.

В 1143 г. унгарските източници съобщават за трайно заселване на куманите в Дакия. В 1148 г. дори завладяват Дръстър. (5)

В 1146 г., германският хронист епископ Отон от Фрайзингер съобщава, че куманите или половците, както той ги нарича «фалони» (falones) и печенегите (ресенати) са жители на Панония. Те са дошли от Скития, но след унгарците и са също толкова диви, колкото и унгарците преди да станат християни. Фалоните се хранели със сурово и нечисто месо, от коне и от дивеч, вкл. и от диви котки. (6), (7)

Както се допуска от някои учени, по-слабо интегрираните в българската народностна среда печенези и кумани, може би са истинските прадеди на някои групи от днешните български турци в Лудогорието (Делиормана) и тюркоезичните българи гагаузи. (8)

Заселванията на куманите около столицата Гърново, са оставили няколко селищни названия «Куманите» в Дряновско и Габровско, в близост до Дръстър - дунавският ръкав Борча, равнината Бараган на отсрещния бряг на реката, Телеорман също във Влашко, Видин – о-в Кумане, с. Салаш на запад от Белоградчик и с. Салаш до Неготин (думата **салаш** е куманска и озн. военен лагер, лека постройка, колиба, съхранена и в руски като шалаш), Балчик – от куманското balčix – глинесто, кално място, около Никопол – селата Комана и Котяна на левия бряг на Дунав, Русе-Гюргево (с. Комана по пътя за Букурещ), Ловеч – с. Дерманци, несъществуващото сега с. Караш със своята махала Куманица, Средец / София – с. Куманци, Алдимировци и др.), гр. Куманово по пътя от София за Скопие, с. Кумански брод до Скопие, с. Куманово до Призрен, също с. Кумани в Мачва, с. Кумани, с. Дръмно до Браничево, Куманово селище, споменато в грамота на Стефан Душан, намирало се в близост до Хилендарския манастир в Атон, и др. (9), (10), (11)

Вероятно с куманите е свързано и самото название Балкани, Балкан, или името на Стара планина. Да скоро «Балкан» се смяташе за османотюркско понятие, базирайки се на първото му споменаване в 1490 г. от италиански дипломат. Фасмер свързва топонима с чагатайското Balkan – хребет, възвишение, от съчетанията Vöjük Balkan, Küçük Balkan – названията на две възвишения (Голям и Малък Балкхан) погълнати от тюркменската пустиня (Кунош, Маркварт). Рамстедт сравнява също с калмикското balxin – високи брегове на сухи долини. (12) П. Коледаров (1986 г.) посочва, че названието Балкан присъства върху арабска карта **بلقان** balqan, 100 години преди появата на османските турци. И. Добрев посочва топонимът Balkan в унгарски документи, съотв. ороним (име на планина) Balkan (1181 г.), и ойконим (име на селище) Vulkan (1214 г.). В тюркските езици, в башкирски malkan, татарски ылкып, калмикски balkan, тюркменски balxan, киргизки Balkan-too, якутски palkan – хребет, думата произлиза от иранските езици, в таджикски balkan – планина, възвишение, било, в персийски rālkāna, пущунски rāl-kānah – висок покрив. (13)

В изворите, първата българска династия на ВБЦ Асеневци, често са наричани власи, и никой не ги нарича кумани. Според Ищван Вашари прониквайки в Паристриона, куманите са се смесили със заварените скотовъдци – власи и българи, и така е възникнала една етническа симбиоза. За средновековният човек, етническата принадлежност няма голямо значение, основното самоопределяне става на религиозен принцип. Приемайки източното християнство куманите се разтварят в тази симбиоза. Асеневци са били покръстени много преди избухването на бунта в 1185 г., дори са искали да служат в императорската армия за прония. Роберт дьо Клари намеква, говорейки за Калоян, но явно това се отнася и за по-големите му братя, че основното им занимание било отглеждането на коне, нещо типично за куманите. И не на последно

място, бунтът избухва в Паристриона, заради повишените данъци, изразяващи се в едър и дребен добитък, пряко ощетяващи скотовъдците.

Името **Асен** идва от тюркското *esän* – здрав, невредим, *esänŷü* – здраве, *esänlik* – благополучие, *esänli* – приветствам, поздравявам. (14) Под формата **Осен** е известно като име на половецки вожд, починал в 1082 г. Негов син е известният вожд Боняк. Друг половецки вожд **Асин** е бил пленен от русите в 1092 г. при гр. Беляя вежа (хазарският Саркел). Сред 75 молдовски болярски фамилии, записани от Димитрий Кантемир, се среща и фамилията **Асан**. (15)

Белгун е другото име, прозвището на Асен. Съобщено е в Бориловия синодик «[91]. [На] царя Иван Асен Белгун, който освободи българския род от гръцко робство, вечна му памет».

Обикновено се извежда от тюрк. *bilge* – мъдрост. Но също близко по смисъл е в древнотюркски *belgü* – знак, признак, известен, бележит, *belgölük* – известност, значимост, яснота. (16) Също в кипчакски *belgi* – сведение, знание, признак, знак, *belgili* – признат, известен, очевиден, ясен, знатен, почитан. (17)

Напр. М. Фасмер съобщава, че в някои руски диалекти, думата **бельгун** означава блатна сова *Strix brachyotus*, като произходът е неизвестен. Става дума за куманска или татарска заемка, тъй като совата и бухала се свързват в народните представи като символ на мъдростта. (18)

Борил български цар, племеник на Калоян. В. Стоянов определя името за куманско, и посочва вероятни връзки, с *boŷu* – тъмносив или с *böŷü* – вълк, както и хидронима Борча в Румъния, и куманското родово име *Boŷol* в Унгария. (19) Но може да се посочи още кипчакското *borla* – лоза, грозде, известно е и древнотюркското лично име *Boŷluqčï*, производно на лоза, в древнотюркски също *bor* – вино. (20), (21)

Манастир – кумански вожд, тъст на Калоян, а впоследствие и на Борил. Вероятно името е с предохранителен смисъл, в древнотюркски *manastar khırza* е уйгурска манихейска молитвена фраза със значение «избави ме от злото», изразът е от средноперсийски произход. (22)

Дърман – кумански вожд, който заедно със своя полубрат Куделин създават своя кратко съществувало държава в Подунавие (в района на реките Млава и Пек). Името е широко разпространено като топоним, име на селища в България, Сърбия, Румъния. Произходът му идва от тюркския глагол **tur/*dur* – стоя, отстоявам, съм, съществувам, аналог на българското Стоян. (23) Дорман е също тюркско (кипчакско) племе/род, сред татарите. (24)

Куделин – името произлиза от древнотюркското **qudul / qutul* – спасявам, освобождавам, т.е. «спасител», аналог на българското Спас. (25) Опитът да се обясни с българското **къделя**, който се среща в българската и сръбската литература, не е удачен.

Тертер / Тертеровци. Името на втората династия на ВБЦ, е също от кумански произход. Според Питър Бендажамин Голдън, названието на рода Тертер-оба идва от името на едноименната река Тертер или Тартар в Нагорни Карабах, приток на р. Кура, а средновековното арменско название е *Trtu*, в арабозичните източници *Durut*, тъй като названието съвпада с името на кипчакското племе Дурут в арабозичните източници. В 1118 г. голяма група кумани се преселват в Грузия като съюзници на грузинския владетел Давид IV (1089–1125 г.). Така че логично е реката да носи тяхното племенно име, а не обратното. Тертер може да има вероятен тотемнен произход, в древнотюркски *tartar* е гургулица, гугутка, в ТМ езици *tutug* – див гълъб. Според друго мнение (П. Голдън, Я. Пилипчук) името идва от тюрк., кипчакско *tört* – четири, *törtär* – по четири, т.е. съюз на четири племена. При казахите от т.нар. Среден жус, се среща рода **Тартули**, а при узбеките - рода **Туртоул**. В Унгария единият от приближените кумани на крал Ласло Кун, участвал в убийството му, се е казвал *Türtél*. (26), (27)

Елтимир – брат на цар Георги I Тертер. Името е куманско и означава «желязна ръка», в кипчакски el – ръка и temir – желязо. (28) Под формата Олдамур, името е познато сред куманите в Унгария. Олдамур (форма или неправилен запис на Алдомир / Елтимир) е от рода на куманския вожд Котян, който вдига бунт в 1280 г.

Бунтът е потушен и бунтовниците са прогонени на югозапад, към Срем и Мачва. По думите на унгарският хронист, магистър Рогерий, «когато преминала на другия дунавски бряг, нахлули в Мархия (Сремско-Моравската област). Разграбили най-богатите селища, като Франкавила (съвр. селище Манчелос, унг. Nagyolaszi, във Воеводина), сенатория на свети Мартин (с. Мартинци, унг. име Szentmarton, или Св. Мартин, намира се на запад от Сремска Митровица) и други, и заграбвайки голямо количество стоки, коне и добитък, разорявайки всичко по пътя си, отишли към България». (29) Вероятно Дърман и Куделин принадлежат към същите бунтовници и се установяват в Подунавие.

Иваил. Името на царят-узурпатор е получило широко разпространение в българското общество, под формата **Ивайло** – резултат от една неволна манипулация на К. Иречек, който е искал да му предаде по-славянско звучене. Единственото споменаване на това име е от Войсил Граматик, в гр. Свърлиг, който е оставил следната бележка: «Аз раб божий Константин Четец, наречен Войсил Граматик, написах книга сие в град Свърлиг в дни царя Иваила (въ | дѣни цѣрѣ иваила) и при епископ Нишевцем (на Ниш, Нишки) Никодим в лето 6787, индикт 7 [=1279 г.], когато гърците обсаждаха град Търново....». Листовете от ръкописа са намерени в с. Извор, близо до развалините на средновековния гр. Свърлиг. А това показва че Свърлиг и Нишката епархия по това време с част от България. (30)

Относно форма на името **Ивъл**, интересни паралели предлагат чувашките имена Авлай, Евлей, а името Авлай се среща и при други тюркски народности.

Ивлей е куманското название на р. Ингул. Името Ивлей и вариантите му Ивлий, Ивоил, Ивойло се среща при русите и украинците и се смятат за тюркски (кумански) по произход. Свързват се с тюрк. ijivli – свит, сгърбен, от древнотюрк. глагол juv – свивам, натрупвам. (31) Но за произхода на личното име може да се предложи също древнотюркско javal, juvil – спокоен, смирен, но и великодушен, милостив, или javlaq – силен, здрав. (32)

Проф. Т. Балкански смята, че името Ивъл, Иваил е еволюирало в бълг. езикова среда бързо до формата Въло. (33)

Кордокуба е вероятното прозвище на въпр. Иваил. Той е принадлежал към писаните слоеве, вероятно е бил дребен представител на служебната аристокрация от кумански произход, свободен войн с малко имение, занимаващ се със скотовъдство. Византийските източници го описват като свинар, по прякор Лахана, защото се хранел (поради бедността си) със зеле «лахана» (бълг. диал. лахна – *лаханов*).

Единствен Георги Пахимер посочва името му като **Кордокува** / **Кордокуба** (Κορδοκουβας), което означавало на гръцки зеленчук, или зеле (*λάχανο*). (34)

Съвсем умишлено руският славист Серезньовски, решава, че Пахимер е предал погрешно славянската дума «бърдоква» без да има логика в този «β ← к» преход. **Бърдоква** означава маруля, салатата, синя жлъчка, и се е срещало като българска диалектна дума през XIX в. (35)

Трябва да се отчита и панслависткия прочит на българската история от руските учени на XIX – началото на XX в, което е изцяло в духа на епохата.

Значението на Κορδοκουβας като зеле, се вижда в казахски, където откриваме сходното қығыққабат (қырыққабат) – зеле (идва от қырық – 40 и қабат – слой, т.е. зеленчук с много слоеве с много листа), или от дума подобна на карачаево-балкарското кыгьгдаш – целина (36), (37) Като друга възможност, допускам не буквално, а по-широко

значение на дадено прозвище, в киргизки *korduk* – позор, *korduktuu* – оскърбен, унижен и *üu* – дом. (38), (39) В древнотюркски *qog* – ушърб, загуба, вреда (40) В кипчакски *öu* – дом (41) Или с низш, произход, от простолюдieto, от незнатен род. Т. Балкански обяснява Кордокоба чрез старобълг. **корьда** – меч, което не кореспондира с изворите.

Според проф. Т. Балкански, **Войсил Граматик** е боляринът **Войсил**, младшия брат на цар Смилец. Подстригал се е за монах и е приел името Константин Четец. (42) Името **Войсил** също е куманско и може да се обясни с древнотюркското *usla* – разбирам, научавам, произв. на глагола **us-*, *uşyl* (ъшьл) – мисля, зная, умея. Това обяснява и прозвището Граматик (знаещ). (43)

Шишмановци, третата династия на ВБЦ, името идва от родоначалникът и **Шишман**, появил се в Българския Северозапад към втората половина на XIII в. Името е куманско, в кумански *šiš, šišmen* – оточен, подпухнал, обемен, откъдето е и бълг. шишко – дебел човек. (44) Във Влашко са познати много местни първенци «кнезове» с името **Шишман**, особено в областта Хацег, през XV – XVI в., също Шишмани, Шишманд са имена на селища в средновековна Унгария. (45)

Срацо, Срацимир, името на брата на Иван Шишман, е от кумански произход. Формата **Срацо**, е документирано в надпис на Иван Шишман от Шуменската крепост: «...поставен от бога, аз Иван Шишман, цар на българите, син на великия цар Иван Александър, дойдох в града Шумен по царско благоволение в името на царя небесен Христа, и аз, **Срацо** внук на великия епикерний **Срацимир**, написах тези слова“. Това подсказва, че името може да е с кумански произход, аналогично на куманското **Сърчан** (кумански вожд, брат на вожда Атрак). Името Сърчан и днес се среща у българи и сърби, виж името на сръбския историк Сърчан Пириватич, или българското име Сърчо и производното фамилно име Сърчеджиев. В. Стоянов го обяснява с тюрк. *serçe* – врабче, което е съмнително като съдържание. (46) Мога да посоча по-убедителното тюркско *sağçı* – спокоен, смирен. (47) По-рано името се изписваше в литературата като Страцимир, но надписът на Иван Шишман показва каква е правилната форма.

Фружин, името на българският престолонаследник, син на Иван Шишман, също показва кумански произход. Според разпространеното мнение, името е нетипично за българите, и означавало «франк», «фръзь», т.е. латинец, католик, което е твърде странно. Най-вероятно името е от кумански поризход. Напр. куманите християни са използвали думата *frištā* – божествен пратеник, ангел, от еднозначното перс. *fārištā*. (48)

Чузмен или **Чъзмен** – болярин по времето на Калоян и Борил. В «Морейската хроника» се съобщава за приближен на Калоян, на име Ецузмен (Чузмен), който управлява крепостта Просек. Същият успял да проникне и да завземе временно покрайнините на Солун през 1205 г., но без крепостта, където са били укрепени латинците на Бонифаций Монфератски, под командването на неговата съпруга, тъй като маркизът отсъствал от града, зает с потушаване на бунт в Тесалия. (49)

Вероятно по времето на Борил е преместен във Видин, тъй като Стрез след 1207 г. става господар на Просек. За него съобщава и открита в Зайчарско сребърна ваза с кирилски надпис «**Чузьмень севастъ**». Съдът е датиран към XII – XIII в. и се съхранява в Белградския музей. (50)

Предполага се че е бил управител на Видин и вероятно е участвал в бунта против цар Борил, потушен с унгарска помощ. В древнотюркски *čiz* – внезапно, стряскащо, кипчакски *čüst* – бързо, подвижно, ловко, чувашки *čas* – бързо, ловко (виж българското диалектно завчас – бързо «ела завчас» – ела веднага, бързо, а не за 1 час, както повърхностно би се обяснило), т.е. Чъзмен – бърз, ловък. (51), (52)

Белаур – брат на цар Михаил Шишман. Обикновено в българската литература, се обяснява повърхностно, с хипотетичен сръбско-унгарски произход, от Бела и Ур – княз,

аналогично на сръбското име Урош, т.е. Белаурош – «господарят Бела». Но това е много неубедително. Етимологията на името Белаур е твърде интересна, показва влашки произход и означава дракон, змей. При куманите змеят, драконът също е на особена почит (в кипчакски *uḡan*, турски *evḡen*, в ТМ езици, улчийски *veḡen* – дракон, голяма змия, вж. аналогичният бълг. календарен термин *верени* – змей). Предвид смесения куманско-влашки произход на един друг род, този на **Басарабите** (от куманските думи *basar* – държа, стискам, натискам, и *oba / öv* – род, дом, т.е. управляващият «държащият» властта род), основателите на Влашкото княжество, подобно явление не трябва да ни учудва, а и произхода на Шишмановци е вероятно от земята Хацег, съседна на Фогараш, през XIII в. населена със смесено влашко и куманско население. (53)

В румънски *balaur*, *bălaur*, и в албански *bollë*, *bullar* означават голяма змия, дракон, змей. В румънските легенди балаура е летищ змей обитаващ горите, владеещ изворите, отвличащ хора и нуждаещ се от човешки жертвоприношения. Аналогична е и албанската легенда за слепият змей Булар (*Bullar*), който проглежда само в деня на Св. Георги и изяжда първия срещнат човек.

В ирландската сага «За втората битка при Маг-Туиред», описваща сражението между племената на богиня Дану и демоните-фомори, които се водят от чудовището Балор (*Balor*), варианти *Valur*, *Volur*, *Volor*. В древногръцката митология *Βέλλερος*, *Βόλουρος* е герой, тракиец, сражавал се със гигантската хидра, респ. воден змей. Също в древногръцки *πέλωρ* означава чудовище. Думата се открива в сърбо-хърватски *блавор*, словенски *blavor* (Засавие), *babor* (Истрия), *mlavor* (Крас), *blāvūr* (Далмация), *blaog* (Шумадия), също имаме и преход на «б» в «м» в хърватски *mulavaḡ*, словенски *molaver* – приказан змей. Днес в сърбо-хърватски «блавор» е название на вид змия. Думата се среща и в украински *млавор* – чудовище. Хърватският лингвист Петър Скок посочва, че думата е реликтова от предславянския субстрат² на Балканите. (54), (55) **Белаур** и днес е разпространено име в Молдова, което е твърде показателно, за неговия произход!

В. Стоянов посочва името **Белури** «Михал Белури», българин от Солунско записан в турски регистър от XV в. Той обяснява етимологията чрез иранската дума *belur* – планински кристал. (56) Смятам че по-скоро това е вариант, или неправилен запис на името Белаур.

Въпросът за куманската антропонимия при българите е подробно разгледан в трудовете на проф. Валери Стоянов. Ще си позволя да посоча някои свои наблюдения.

Билияна – име широко разпространено сред българите, особено в Македония. Обикновено се обяснява с тюркското *bilen* – знаещ. (57) По-скоро смятам, че е производно на кипчакското *bilyān* – господствам, князувам, получавам титла, т.е. Билияна – княгиня, господарка. (58) *Bilān* е и уйгурско име.

Крубан/Грубан, се среща при куманите и съвр. казахи. Известно е като име на унгарски и влашки феодала от XIV – XV в., явно от кумански произход. Срещало се и при българите, в турски данъчни регистри от XV в., предимно в българската етническа област Македония. В. Стоянов го свързва с арабското *qurban* – жертвоприношение, но с променен изговор. (59) Съществувало е и подобно тохарско име, владетел на държавата Куча в Таримския басейн, по време на династията Западна Хан, в китайска транскрипция **Цзянбин** (*Jiangbin*) 絳賓, възстановка в древнокитайски е *krieungh-pjien*, среднокитайски *ko^rn^{gh}-pjien*, вероятно отразява **Крупин**, **Крубин**. Произлиза от

² Очевидно че това е прединдоевропейска субстратна дума с пракавказки произход. В пракавказки **L_ahrV*, чеченски *bōḡalla*, ингушки *b^heḡal*, инхокварски *bekol*, гунзибски *begala* – змия. В шумерски *mušlah*, *muš-lah₅-gal* > акадски *muš(la)lahhu* – голяма змия.

тохарски А kɔp-, тохарски В kraup-, пратохарски *kreup- / *kreup-nā, от ПИЕ *kr(e)u-bh- събирам, натрупвам, окрупнявам, т.е. името е с пожелателен характер – да е спестовен, богат. (60) Или при куманите то е древно тохарско наследство.

Коте – българско име в Македония, от кумански произход, производно на името **Котян**. Произлиза от тюрк. qut – щастие, късмет, божествена предопределеност, душа, дух, жизнена сила. Известно при древните тюрки и като лично име Qotan / Qutan. (61)

Котоман – богат човек, големец, чорбаджия, богаташ, думата се е употребявала в Македония (Кратовско, Прилеп, Дебър), Алексинац (бивше българско Алексинци в Моравско), Косово, Сирничка жупа, и производното фамилно име **Котоманов(и)** се среща се предимно в Пловдив, Русе, Варна, Шабла, нямат убедителна етимология според БЕР. Вариант на името Котоман е босненското име **Котроман**, което стои в основата на последната босненска династия **Котроманичи** (Котроманићи) (1250-1463 г.). Етимологията се обяснява от куманското *köt/kötyr – силен, славен, утвърждаващ се, също в кипчакски kötür – издигам се, в казахски köteru – издигам, се, възвеличавам, прославям се, провъзгласявам се, в татарски kötyrö – издигам се, преодолявам, утвърждавам, прославям. (62) В древнотюркски qodī – силен, караханидски qod/ur, якутски хот, долгански kot – преодолявам, утвърждавам, чувашки хütě – защитавам, отбранявам, отстоявам. (63)

Така възниква въпросът е за произхода на думата катеря се и производното катерица. Традиционно, съгласно акад. Вл. Георгиев се смята, че е трако-мизийски субстрат, родствена с алб. këgcej, рум. sațeá, sațără – подскачам, вид танц с подскоци, в арменски ts'atkel - скок. Но по-вероятно имаме куманска дума в бълг. език.

Карач – име на борец срещу турците, споменат в «Бориловия синодик». Името е куманско, но В. Стоянов го посочва като с неуточнена етимология. (64) Ал. Гаркавец посочва кипчакската дума K'ağas със значение, образ, вид, знак, външен вид, характер. (65) В татарски karaş – поглед, взор, външен вид. (66) В древнотюркски qaqa – гледам, qaqaq – око. (67) Така че вероятно името е означавало зорък, с остър поглед, или с красив, външен вид.

Семир – име на борец срещу турците, споменат в «Бориловия синодик». Името е от кумански произход. В кумански semir – пълен, охранен, дебел. (68), В татарски simertü – пълнеене, охраненост. (69) В древнотюркски semgi – пълнеене, охраненост. (70) Смеслов аналог на името Шишман.

Куманско е и названието на българската етнографска група «**торлаци**», по-голямата част от които днес са асимилирани от Сърбия. Смятам, че техният произход е свързан с куманите на Шишман, които впоследствие се асимилират в българска среда. Едва в XIX в., младото и експанзивно Сръбско княжество окупира Тимошката област в 1833 г., и постепенно до края на века, българското население е сърбизирано, каквато е също съдбата на моравските българи, завладени от Сърбия в 1878 г.

В своя «Речник», хърватския езиковед Петър Скок, споменава определението на Вук Караджич за торлаците: «Торлак – човек който говори нито на сръбски, нито на български», т.е. на смесен междинен говор, но обяснява названието с турското tur – прост, селяк, и прави аналогия с гръцкото βοῦλγαρος χονδροκέφαλος – дебелоглав българин. Скок признава, че торлак / турлак означава и sjevèrni Bugarin (северен българин). Или виждаме чужда за сърбите, вторична подигравателна народна

етимология. В древнотюркски *turlaq* означава слаб, мършав, грохнал човек, негоден, а *turī* – див, лош, неприятен човек, така че значението «глупак» се е развило вторично. (71) Но не това е произходът на названието **торлаци**.

Основният им поминък е бил скотовъдството, от айлажен тип. В планината, извън селото са правели «торло» или «турла», «търло», «търляк» – което ще рече високи, големи и кръгли открити кошари за лежане на овцете и козите. От думата «търло» произлиза и названието «торлак», т.е. овчар. В древнотюркски *turuγ* – кошара, *turuγlay*, *turaγ* – стан, бивак, *tür* – плета, връзвам, *tari* – плет, стена от камъни и сплетени пръчки, *tariγliq* – хамбар, изследователят на куманския език, Ал. Гаркавец, посочва следната съхранена средновековна кипчакска (куманска) дума, *torla* – плета, правя мрежа, плета плет, плета стена, подреждам, правя дървена ограда, което напълно обяснява откъде идва «търло». (72), (73) При торлаците е популярен изразът «Одим на торло, търло, тръляк». (74)

Едно от типичните торлашки ястия е «**белмуж**», притогвяно от сирине и брашнена каша. Произходът на думата е свързан с кипчакските езици, и е сигурно куманско езиково наследство. Изговорът «бял-мъж» е вторчина, славинизирана, народна етимология. В карачаево-балкарски *bilyamukъ*, кумикски *bulamukъ*, уйгурски *bulmakъ*, турски *bulamaç* – брашнена каша. (75), (76), (77) В БЕР се казва, че думата се среща, в унгарски *balmos*, румънски *balmuș*, което също говори за кумански произход. Ст. Младенов я обяснява с тюркското *bulgamak* – буламач, смесен, и изказва хипотеза, че може и да е прабългаризъм. (78) П. Скок добавя още и албанското *bulmet* – млечна каша, но предполага османотюркски произход, като посочва чагатайското *bulamaz* . каша от мляко и сирене. (79) Също в киргизки, казахски, татарски *bulamyq*, тюркменски *bylamaq*, узбекски *bylamyq* – мътеница, каша. (80) Всъщност, това е чиста куманска дума (карачаевобалкарците и кумиките са наследници на куманите), етимологията идва от смесвам, разбърквам, бърканица.

Названието **Карвуна, Карвунска земя**, е също от кумански произход. Самата дума означава «Стохълмие» и това название е документирано от източниците. Йоан Скилица пише за «Стохълмие», но и той не посочва точното му местоположение. Иначе за пръв път Карвуна е документирана в употреба по времето на Иван Асен II, като областта Карвунска хора.

Според БЕР названието прозвизало от гръцкото *καρβουινάς* – въглищар, латински *carbō* – въглища, тъй като Йоан Кантакузин го споменава в 1369 г. с името *Καρβουινάς*, а Пиетро Весконте го отбелязва в своята карта (1311–1320 г.) като *Carbona*. Разбира се, това идва от четенето на гръцката буква «β» като «б».

Друг автор, изследовател на българската топонимия Васил Миков, свързва названието с гръцкото *κροῦνι* – извори. (81)

И двете версии не са верни, не са аргументирани, и са плод на случайни съвпадения.

В «Българската апокрифна летопис», известна като «Сказание на пророк Исая, как бе възнесен от ангела до седмото небе», се съобщава за заселването на куманите: «Исайе, възлюблени мой пророче, иди на запад от най-горните страни на Рим, отлъчи третата част от куманите, наречени **българи**, и насели земята **Карвунска**, която опразниха римляни и елини. Тогава аз, братя, по божия повеля дойдох от лявата страна на Рим и отделих третата част от куманите, и поведох ги по път, посочвайки с тръст, и ги доведох до реката, която се нарича Затиуса, и при друга река, наречена Ереуса. И тогава имаше три големи реки. И населих земята Карвунска, наречена българска; беше опустяла от елини за 130 години. И населих я с множество люде от Дунава до морето, и поставих им цар из тях: името му беше цар Слав. И този цар, прочее, насели села и градове. Няколко време тези люде бяха езичници. И този цар сътвори **сто могили** в

земята българска. Тогава му дадоха име «**стомогилен цар**». В тези години имаше обилие от всичко. И имаше **сто могили** в неговото царство. И той беше първият цар в българската земя и царува 119 години и почина». (82)

Обикновено споменаването на куманите, се тълкува, не като етническо понятие, а в преносен смисъл, като езичници, тъй като сказанието съобщава и за Испор цар (Аспарух), който заселил цялата Карвунска земя: «Цар Испор царува на българска земя 172 години и след това го погубиха измаилтяните на Дунава. И след погубването на Испора, царя български, нарекоха куманите българи, а по-рано бяха при Испора царя езичници и безбожни и в голямо нечестие. И бяха всякога врагове на гръцкото царство през много години».

Но присъствието на етнонима кумани съвсем ясно и очевидно говори, че самото сказание е създадено след усядането и заселването на кумани в българската земя, и тяхното смесване с българите и последвалата им асимилация в българската среда, вкл. показва и възприемането на българската родова памет като своя.

Особено показателно е използването на названието Карвуна, Карвунска земя и нейното непряко посочено значение «стомогиле», «стохълмие». В народните представи районът на Добруджа и Лудогорието се наричал **Стохълмие**.

Първата сричка на названието «**кар**» може да се свърже с протоалтайското *k`oŋi, древнотюркски qoŋum – скала, канара, в тюркските езици qīŋ / qīŋ – възвишение, хребет, в монголски *küŋi, kuŋi, халха-монголски xūŋ, прототунгусоманджурски *xūŋē, евенкски uŋe, корейски *koraŋu, японски *kuŋua, kuŋo – хълм, насип, планина. (83)

За втората част на думата «**вуна**» на пръв поглед, откриваме точен аналог в чувашки vuna, vona, vunŋă, vonŋă, vun, von – десет, аналог на общотюркското *on – 10.³ (84) Но в такъв случай, трябваше да имаме «Десетохълмие», което показва че трябва да се търси друга податка?

За обяснението на Карвуна – Стохълмие може да мислим, че за обозначаване на числото 100, куманите са употребявали и по-древната алтайска форма несъхранена в съвр. тюркски езици. Тук трябва да посочим в монголски zūn, корейски ón, в старояпонски toŋto – сто, и неговият тюркски аналог jom / jum – много, голямо число, в древнотюркски jomŋi – всички, множество, jumdar, jumit – събирам, увеличавам, натрупвам. (85), (86) В ТМ езици, imŋv, omŋ – събирам, натрупвам, в улчийски rōm – пълен, цялостен, много. (87) Така че названието Карвуна е получена от алтайското qīŋ / kuŋi – хълм, и несъхраненото пратюркско *un / *jum – 100, голямо число⁴.

Както пише унгарският иранист Янош Хармата, названието «Стохълмие» се появява преди заселването на българите и е свързано с пребиваването тук, след разпада на Хунската държава, на сарматското племе **садагари**, т.е. в букв. превод «народ на стоте хълма». Той смята че названието идва от погребалният им обред на подмогилни погребения. (88) Последните остатъци от садагариите са били асимилирани от

³ Сравни с монг. arban – 10, с камасински bj^on – 10, енецки biu, ненецки ju^d, хантски jaŋu, чувашки vun и общотюрк. on – 10, в пра-ТМ zhuwan, древнояпонски tōwo(n) – 10. Това подсказва съществуването на някаква прадревна азиатска форма *bän-/*vän – 10, и единствен аналог има в езика айну, където wan / wam – 10. Според Н. Поппе и Рамстедт, окончанието –an в монг. и ТМ ез. при образуване на десетиците, е аналог. на тюрк. on, чув. vun (von) – 10.

⁴ В тюрк. езици названието на стотицата е jüz. Но произходът му е свързан със субстратна самодийска дума. В пратюркски *jür– 100 < от самодийските езици, в ненецки jūŋ, енецки jū, нганасански jīŋ (варианти gīŋ, dīŋ), камасински dčīŋ – 100. Според Блажек, Рона-Таш, Хелимский, Налольских: прасамодийското *jūŋ идва от пратюркското *jür (< тюркски *jūŋ > чувашки ŋēr, татарски jüz и т.н.). Но предвид изолираното положение на древнотюркското 100 сред останалите алтайски езици, пределно ясно, е че пътят на заемане е обратен, от самодийски към древнотюркски, т.е. субстратна самодийска дума. В генезиса на древните тюрки участват много езиково алтаизирани самодийски племена (таштъкская култура).

българите, които са съхранили названието, и впоследствие са го предали на новите заселници в региона – печенегите, торките и куманите, които са го превели на своя език като **Кар-вуна**.

Все още липса цялостно изследване на всички кумански думи, съхранени в българския език. Да се надяваме, че в бъдеще, тази празнина ще бъде запълнена.

Използвана литература:

- (1) А. Илюшин. К ДИСКУССИИ ВОКРУГ ПОНЯТИЯ "СРОСТКИНСКАЯ КУЛЬТУРА". Сп. "Древности Алтая" бр.8, 2002 г.
- (2) S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill. 2003, стр. 705.
- (3) М. Федотов. Этимологического словаря чувашского языка. Том 2 (С-Я) Чебоксары. 1996, стр. 358.
- (4) Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000., вж. главата „Скитски вождове в полетата на България (XI – XII в.)
- (5) И. Князький. Половцы в Нижнем Подунавье. сп. „Вопросы истории“, № 3., 2000., стр. 121-129.
- (6) Отгон из Фрайзинга. Хроника или история о двух царствах. (CHRONICA SIVE HISTORIA DE DUABUS CIVITATIBUS). Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Вып. II. Середина XII- середины XIII в. Москва. 1990.
- (7) Е. Скрижинская. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона. Византийский временник. Том 46. Москва. 1986, стр. 262-263.
- (8) Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи...., пак там.
- (9) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежка антропонимия в България през XV в. София. 2000, стр. 229.
- (10) Ал. Узелац. СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА. Докторска дисертација. Београд. 2012, стр. 86, 90-91.
- (11) Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000., вж. главата „Военоначалници и съюзници, кумани, татари и алани във Второто Българско царство“.
- (12) М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том 1 (А-Д). Москва, 1986, стр.116
- (13) И. Добрев. ОСНОВНИ ЧЕРТИ И ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКОТО ПЛАНИНСКО НАЗВАНИЕ БАЛКАН.
- (14) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 183.
- (15) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 201-203
- (16) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 93.
- (17) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 252.
- (18) М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том 1, стр.149.
- (19) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 240-242.
- (20) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 315.
- (21) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 113.
- (22) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 336.
- (23) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 161, 586.
- (24) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 195.
- (25) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 464, 474.
- (26) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 539, 581.,
- (27) Я. Пилипчук. Хан Котян и его род.: <http://istorja.ru/forums/topic/2991-polovetskiy-han-kotyan-sutoevich/>
- (28) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 481, 1410.
- (29) Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами: Перевод с лат. А.С. Досаев Санкт-Петербург. 2012., стр.35-36, 251-252.
- (30) Г. Занетов. Българи на Морава.София. 1914., стр. 39-40.)
- (31) Уеб страница «Родственики», вж. фамилия Ивлев.: <http://www.rodstvenniki.ua/LastNameInfo.aspx/View/48>
- (32) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 282, 248-249.
- (33) Т. Балкански. Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В.Търново. 2005, стр. 74.

- (34) Гръцки извори за Българската история. Том 10, стр. 171-182.
- (35) Български етимологичен речник, Том 1, стр.101-102.
- (36) К. Бектаев. Казахско-русский словарь. Алматы, 1995, стр. 308.
- (37) Э. Тенишев, Х. Суюнчев. Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва. 1989., стр. 446.
- (38) К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Том 1 (А-К). Фрунзе, 1985, стр. 406.
- (39) К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Том 2 (Л-Я). Фрунзе, 1985, стр. 319.
- (40) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 457-458)
- (41) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1103-1104.
- (42) Т. Балкански. Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В. Търново. 2005., стр. 9-10.
- (43) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 616-617.
- (44) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1354.
- (45) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 197.
- (46) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 277.
- (47) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 478)
- (48) Ал. Гаркавец, Кыпчакский словарь, Алматы. 2010., стр. 531.
- (49) А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204 – 1261). София. 1985, стр. 70, 88, 96.
- (50) Т. Попов. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия, от края на XII до края на XV в.)
- (51) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 151)
- (52) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 410.
- (53) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 227-228
- (54) Р. SKOK. ETIMOLOGIJSKI RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA. kn.2 (К - ропи'). ZAGREB 1972, стр.169-170.
- (55) И. Калужская. Палеобалканские реликты в современных балканских языках. К проблеме румыно-албанских лексических параллелей. Москва, 2001. Виж „Рум. balaur, bălaur ~ алб. bullar ~ серб.-хорв. блавор ~ (до)греч. Βέλλερος ~ фрак. Βόλουρος и пр.”, стр. 71-91.
- (56) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 232.
- (57) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 235.
- (58) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 293.
- (59) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 246.
- (60) D. Q. Adams. A DICTIONARY OF TOCHARIAN B. Amsterdam. 1999, стр. 219-220.
- (61) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 471-473
- (62) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 744-745.
- (63) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 452.
- (64) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 257.
- (65) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 655.
- (66) Р. Сабиров. Татарско-русский полный учебный словарь. Москва-Казань, 2008, стр. 126.
- (67) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 424-425.
- (68) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1257)
- (69) Р. Сабиров. Татарско-русский полный учебный словарь. Москва-Казань, 2008, стр. 197.
- (70) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 495.
- (71) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 587.
- (72) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 588, 588-589, 537.
- (73) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1485.
- (74) Р. Иванов. Българите торлаци. София. 2017, стр. 92.
- (75) Э. Р. Тенишева, Х. И. Сюнчева. Карачаево-балкарский-русский словарь. Москва. 1989, стр. 144.
- (76) З. З. Бамматов. Кумыкско-русский словарь. Москва. 1969, стр. 85.
- (77) Ш. Кибиров, Ю. Цунвазо. Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата. 1961, стр. 44.
- (78) Български етимологичен речник. Том 1 (А-З). София. 2007, стр. 29.
- (79) Р. SKOK. ETIMOLOGIJSKI RJEČNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA. kn.1 (А-Ј). ZAGREB 1971, стр. 136-137.

- (80) Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву (Б). Москва, 1978, стр. 258-260
- (81) Български етимологичен речник. Том 2 (И-Крепя). София. 1979, стр. 243-244.
- (82) Д. Петканова. Стара Българска Литература. Апокрифи. София. 1982., гл. Българска анонимна летопис.
- (83) S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill. 2003, стр. 843.
- (84) М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, Том 1 (А-Р). Чебоксары. 1996., стр. 130, 131.
- (85) S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill. 2003, стр. 486, 1004-1005.
- (86) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 279.
- (87) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурские языки. Том 2 (О-Э), Ленинград. 1975, стр. 41, 267-268.
- (88) J. Harmatta. Studies in the History and Language of the Sarmatians. (Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antiquae et archaeologica Tomus XIII. Szeged 1970.